

Попович Олена Вікторівна
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри філософських наук
Державного вищого навчального закладу
"Приазовський державний технічний університет"
elena_popovich52@mail.ru

ФЕНОМЕН АДАПТАЦІЇ: КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

В історії становлення уявлень про феномен адаптації його розглядали не тільки як двигун еволюційного процесу, а й як фактор формування суспільства та культури в ньому. У цьому контексті саме суспільство та культура в ньому розуміється як продукт особливості, притаманної тільки людині, адаптації до зовнішнього середовища.

Складність явища, а, отже, і поняття слугує витоком щонайменше двох підходів до диференціювання рівнів адаптації: перший враховує функціональні ознаки, якість системи, що проходить адаптацію, другий – аналізує характеристики безпосередньо процесу адаптації. Застосування першого підходу дозволяє розглядати адаптацію в системі "організм – середовище", другого – у системі "індивід – культурне середовище".

Ключові слова: адаптація, соціальна адаптація, гомеостаз, компенсація, суспільство, культура.

Попович Елена Викторовна, кандидат педагогических наук, доцент, доцент кафедры философских наук Государственного высшего учебного заведения "Приазовский государственный технический университет"

Феномен адаптации: культурологический анализ

В истории становления представлений о феномене адаптации его рассматривали не только как двигатель эволюционного процесса, но и как фактор формирования общества и его культуры. В этом контексте общество и его культура понимается как продукт особой, присущей только человеку, адаптации к внешней среде.

Сложность явления, а, следовательно, и понятия служит источником по меньшей мере двух подходов к дифференцированию уровней адаптации: первый учитывает функциональные признаки, качество системы, которая проходит адаптацию, второй – анализирует характеристики непосредственно процесса адаптации. Применение первого подхода позволяет рассматривать адаптацию в системе "организм – среда", второго – в системе "индивид – культурная среда".

Ключевые слова: адаптация, социальная адаптация, компенсация, общество, культура.

Popovych Olena, PhD in Pedagogics, associate professor of philosophy chair, Pryazovski State Technical University

The phenomenon of adaptation: cultural analysis

Cultural analysis of the phenomenon of adaptation is urgently needed, as the scientific discourse confirms the diversity within the meaning of adaptation and missing not only an integrative concept, but consistency in terminology of allied sciences.

Considering the cultural adaptation as a process of active adaptation of the individual or group to the environment, it should be analyzed not only the environment that is changing, but the changes of the individual or group in the process of adaptation. The systematic approach to understanding the two-level nature of the adaptation allows us to see the positive and negative factors influencing the development of the individual as an adaptation system.

Key words: adaptation, social adaptation, compensation, society, culture.

Культурологічний аналіз феномена адаптації, на нашу думку, вкрай необхідний, оскільки в наукових дискурсах утверджується різноманіття у розумінні адаптації та відсутня не тільки інтегративна концепція, а й узгодженість у термінологічному апараті дотичних наук. На це вказують самі дослідники явища адаптації, які належать до різних галузей знання. Зокрема, Л. Корель, А. Налчаджан, М. Ромм, Ю. Урманцев [7; 8; 12; 16]. Необхідність інтегрального бачення феномена адаптації відповідає потребам глобального контексту культуротворення, який засновується на креативності як принципі самовизначення людської діяльності. Саме цим і обумовлюється актуальність теми дослідження.

Значний внесок у дослідження проблеми адаптації належить таким видатним науковцям, як А. Маслоу, Р. Мертон, Ж. Піаже, К. Роджерс, Т. Парсонс, Т. Шибутані, ідеї яких виходять за межі окремих галузей наукового знання. Величезна робота проведена багатьма дослідниками у психології та педагогіці, зокрема, В. Верещагінім, Б. Паригінім, І. Мілославовою, Н. Сарджвеладзе та ін.

Широко відомі розвідки філософів, зокрема, К. Абульханової-Славської, Л. Буєвої, Г. Осипова, О. Руткевича, завдяки яким були сформовані концептуальні засади теорії соціальної адаптації.

Отже, аналіз ступеню наукової розробленості проблеми дозволив виявити багатоаспектність з одного боку, і розпорошеність – з іншого, у тлумаченні феномена і поняття адаптації. Тому ставимо собі за мету – подати системне бачення адаптації, розкрити її сутність і зміст, застосовуючи міждисциплінарний підхід.

У межах еволюційної теорії Ч. Дарвін дав одне з перших тлумачень сутності адаптації, розвинуте у так звану "статистичну" (або ймовірнісну) теорію адаптації, а французький зоолог Ж. Б. Ламарк розглядав проблему адаптації з позицій організоцентричної теорії еволюції, яка пояснювалася саме адаптаційними змінами в окремих організмах.

Після завершення розробки еволюційної теорії Ж.-Б. Ламарком та Ч. Дарвіном подальший розгляд проблеми адаптації, її онтогенетичного та філогенетичного аспектів призвів до кваліфікування адаптації як загального принципу взаємодії індивіда та середовища.

У подальшому розвитку науки величезне значення мали дослідження біологічних, фізіологічних та медичних аспектів феномену адаптації. Американський фізіолог У. Кеннон, стверджуючи, що потреби організму визначають його діяльність, спрямовану на зняття цієї потреби, увів до науки поняття гомеостазу, наголошуючи, що вчення про гомеостаз – це вчення про життєві процеси, що мають єдину мету: підтримку постійності умов життя у внутрішньому середовищі. Поняття "гомеостаз" позначає складну сукупність адаптаційних механізмів та реакцій, що спрямовані на компенсацію наслідків вилучення або стримування факторів, що діють на гомеостатичні системи як з зовнішнього, так і з внутрішнього середовища.

Експериментами та осмисленням їх результатів було встановлено, що фундаментальна ознака самоорганізації – зворотній зв'язок – присутня не тільки на біологічному рівні, після чого відомий психолог Ж. Піаже, який характеризував адаптацію як фактор, що забезпечує рівновагу між впливом організму на середовище та зворотнім впливом середовища, поширив свій аналіз з органічної адаптації на психічну і запропонував розглядати увесь розвиток психічної діяльності як функцію адаптивного процесу. У цьому сенсі "інтелект з його логічними операціями, що забезпечує сталу і, разом з тим, мобільну рівновагу між універсумом та мисленням, подовжує та завершує сукупність адаптивних процесів" [11, 64].

Як зазначають автори підручника з патологічної фізіології М. Зайко та Ю. Биць, у разі захворювання, коли вплив патогенного фактора настільки великий, що звичайних адаптаційних механізмів уже недостатньо, гомеостаз порушується, але у відповідь на "аварійний" сигнал "в реакцію організму втручаються, крім адаптивних, так звані компенсаційні механізми, які відрізняються від адаптаційних якісно та різними завданнями" [9, 35]. Отже, якщо стисло охарактеризувати відмінності дії зазначених механізмів, то принциповим є те, що адаптація утримує гомеостаз в нормі, а компенсація відновлює його в умовах, коли він вже порушений і є загроза подальшої його руйнації [9, 52-54]. Це свідчить про те, що обидві функції впорядкування роботи організму – й адаптація, і компенсація – перебувають під контролем і управлінням одного й того ж координаційного центру і це, на нашу думку, вищий сенсорний орган – нервова система.

Ще на початку вивчення проблеми адаптації дослідники звернули увагу на можливість застосування поняття адаптації не тільки до аналізу біологічних або психологічних систем, але й до соціальних. Зокрема, французький соціолог Ж. Тард, який досліджував процеси, що мали місце усередині груп та поміж групами людей виявив інтерес до проблеми вивчення адаптації як соціального явища. Таким чином, поняття адаптації було піддане екстрадиції з суспільних наук, де тлумачилося як процес пристосування людини до умов соціального середовища.

Досліджуючи й осмислюючи важливість феномену соціальної адаптації, інший англійський учений Е. Гідденс визначає це суспільне явище як процес соціалізації або пристосування до виконання певної ролі [3, 107], а Т. Парсонс розглядає соціальну адаптацію як речовинно-енергетичну взаємодію індивіда або спільноти з зовнішнім середовищем, що являє собою "одну з чотирьох функціональних умов існування соціальної системи (разом з інтеграцією, досягненням мети та збереженням ціннісних зразків), яким усі соціальні системи мають відповідати, щоб вижити" [4, 117]. Дещо інший, прагматичніший зміст поняття адаптації, відстоює С. Фролов, пропонуючи розуміти під соціальною адаптацією процес пристосування індивідів до організаційної культури, колективу, умов праці" [17, 373].

Як видно з наведених визначень, дослідники по-різному тлумачать явище адаптації в культурі і соціумі, що спонукає нас вважати за доцільне звернутися до культурологічного аналізу проблеми. Так, з точки зору Ю. Урманцева, відомого дослідника природи адаптації, система є адаптивною, якщо при такій зміні в її оточенні або внутрішньому стані, що знижує ефективність виконання нею своїх функцій, вона змінює свій стан або стан навколишнього середовища так, щоб збільшити свою ефективність [16, 21-35].

Вже з цього короткого огляду концептуальних визначень предмета нашого аналізу стає очевидним, що в понятті "адаптація" узагальнюються діалектичні відносини між організмом як біологічною системою та середовищем, і воно включає у свій зміст функціональну ознаку (якість системи) спроможності пристосовування до змін; самі зміни, що приводять систему до зміцнення негентропійних (антиентропійних) процесів, до стабілізації, а також природа і роль механізмів через які здійснюються ці зміни та сам процес адаптації (пристосування).

Складність явища, а, отже, і поняття слугує витоком щонайменше двох підходів до диференціювання рівнів адаптації: перший враховує функціональні ознаки, якість системи, що проходить адаптацію, другий – аналізує характеристики безпосередньо процесу адаптації. Застосування першого підходу дозволяє розглядати адаптацію в системі "організм – середовище", другого – у системі "індивід – соціокультурне середовище".

Але й розрізнення біологічного та соціокультурних рівнів адаптації не дає можливості відобразити те, що суспільство є не тільки адаптивною (на кшталт біологічних), а й "адаптивно-адаптуючою" (за Е. Маркаряном) системою, оскільки людська діяльність має перетворювальну природу.

Окрім того, як зазначає А. Петровський, відомий аналізом адаптивної спрямованості психічних процесів та поведінки людини, зафіксовані випадки неадаптивної діяльності індивіда, що пов'язана з ситуаціями, коли його особистісний розвиток передбачає порушення існуючої рівноваги з зовнішнім середовищем [10].

Можна вважати, що існування типу неадаптивної діяльності індивіда вимагає додаткового уточнення змісту поняття адаптації. Таке уточнення має врахувати цінні зауваження дослідниці соціології адаптації Л. Корель, яка наголошує, що існуючі визначення адаптації не виходять за межі конкретних наук [7, 32] і є, по-перше, полісуб'єктивними, оскільки як суб'єкт адаптації розглядаються або особистість, або певна соціальна система, та, по-друге, різноаспектними, оскільки розглядаються окремі сторони процесу адаптації з ігноруванням інших [7, 37].

Автор статті поділяє позицію М. Ромма, який вважає, що соціальна адаптація особистості віддзеркалює процес або результат активної гармонізації зовнішнього або внутрішнього настрою особистості за допомогою адекватних стратегій пристосування і визначає її як "... процес / результат перетворення та/або інтерпретації об'єктивного соціального світу, себе у цьому світі та суб'єктивного образу цього світу в собі, а також формування на цій основі індивідуального адаптивного простору і персональної ідентичності, що задають смисли індивідуальної життєдіяльності та спрямованість індивідуальної адаптації в соціумі" [12, 22].

Виходячи з надбань культурологічної інтерпретації адаптації, слід поширювати поняття "адаптація" на людину при розгляді її буття, при чому не лише в аспекті її пристосування до природного середовища.

Зрозуміло, що функція адаптації діє на різних рівнях, і теза про те, що вона стає другорядною впродовж історичного розвитку людства здається нам дещо перебільшеною. Вважаємо, що проблеми культурної та особистісної адаптації людини в тій або іншій формі існують у будь-якому історичному типі суспільства, супроводжуючи людину в плині усього її життя.

Аналіз процесу культурної адаптації індивіда ускладнюється наявністю рівнів, кількість і відмінність яких визначається розумінням індивіда не тільки як істоти, що діє у фізичній, але і в культурній (соціальній, психологічній) площині, відчужений від нього і репрезентований у культурних утвореннях. Як відзначає А. Єсін, культура породжує нові сутності, що мають ідеальний характер, і їх можна побачити в передумові мотивації поведінки: "...людина може побороти страх смерті, якщо на смерть її веде обов'язок, честь, патріотизм, надія на загробне існування тощо" [6, 6]. Різницю між людиною та твариною цей автор бачить у тому, що людина створює цінності, вищі за сенс індивідуального існування.

На думку Е. Фромма, одна частина з цих індивідів проходить "статичну", а інші – "динамічну" адаптацію [18, 192]. При статичній адаптації цінності та типи поведінки людей не змінюються, натомість динамічна адаптація змінює людину – в разі успішної адаптації людина пристосовується до нових умов, а при невдачній – спостерігається або невроз, або деструктивна поведінка [18, 193].

Слід наголосити на тому, що в разі часткової адаптації людина може не приймати інкорпорованих суспільством цінностей, але поводить себе з повагою до них, а усвідомлюючи невідповідність ситуації, вона внутрішньо засуджує свої дії, внаслідок чого розвивається процес відчуження її "Я".

Також слід звернути увагу на імовірність різних типів реакцій на зміну цінностей.

Слід погодитись з думкою Л. Волинської [2] про те, що певний ступінь дезадаптованості до змін умов або змісту існування притаманний майже усім людям і може мати свій прояв у різних сферах буття індивіда: у праці; у спілкуванні або міжособистісних стосунках; в емоційній сфері; у родинних відносинах тощо.

Отже, розглянувши сутність і зміст феномену адаптації крізь призму різних підходів, слід зробити такий загальний висновок.

Складність явища адаптації, а, отже, і поняття слугує витоком щонайменше двох підходів до диференціювання рівнів адаптації: перший враховує функціональні ознаки, якість системи, що проходить адаптацію, другий – аналізує характеристики безпосередньо процесу адаптації. Застосування першого підходу дозволяє розглядати адаптацію в системі "організм – середовище", другого – у системі "індивід – культурне середовище".

Дієвим, на наш погляд, видається дослідження феномену адаптації, що може стати своєрідним підґрунтям і стимулом для подальших наукових розвідок стосовно компенсації та компенсаційно-креативної функції культури в її безмежному просторі впливів.

Література

1. Бергер В. Я. Методологические аспекты изучения адаптивных явлений / В. Я. Бергер // Вопросы теории адаптации : тр. Зоол. ин-та АН СССР. – Л. : Наука, 1987. – Т. 160. – С. 13–30.
2. Волынская Л. Б. Адаптация человека в социокультурной среде / Л. Б. Волынская. – М. : МАКС Пресс, 2008. – 240 с.
3. Гидденс Э. Б. Социология / Э. Б. Гидденс ; пер. с англ., науч. ред. В. А. Ядов ; общ. ред. Л. С. Гурьевой, Л. Н. Посилевича. – М. : Эдиториал УРСС, 1999. – 703 с.
4. Джери Д. Большой толковый социологический словарь : в 2 т. / Д. Джери, Дж. Джерри ; пер. с англ. Н. Н. Марчук. – М. : Вече : АСТ, 1999. – Т. 1. – 544 с.
5. Дриккер А. С. Эволюция культуры: скорость переработки информации и демографический процесс / А. С. Дриккер // Фундаментальные проблемы культурологии. – М. : Новый хронограф ; СПб. : Эйдос, 2009. – Т. 5 : Теория и методология современной культурологии / отв. ред. Д. Л. Спивак. – С. 133–141.
6. Есин А. Б. Введение в культурологию: Основные понятия культурологии в систематическом изложении / А. Б. Есин. – М. : Академия, 1999. – 216 с.
7. Корель Л. В. Социология адаптации: вопросы теории, методологии и методики / Л. В. Корель. – Новосибирск : Наука, 2005. – 423 с.
8. Налчаджан А. А. Социально-психологическая адаптация личности: Формы, механизмы, стратегии / А. А. Налчаджан. – Ереван : Луйс, 1988. – 145 с.
9. Патологічна фізіологія : підручник / за ред. М. Н. Зайка, Ю.В. Биця, О.В. Атамана та ін. – К. : Вища шк., 1995. – 615 с.
10. Петровский А. В. Теория личности с позиций категориального анализа психологии / А. В. Петровский // Психология личности в трудах отечественных психологов. – СПб. : Питер, 2000. – С. 75–83.
11. Пиаже Ж. Природа интеллекта / Ж. Пиаже // Психология развития; под ред. А.К. Болотовой и О.Н. Молчановой. – М. : ЧеРо, 2005. – С. 203–211.
12. Ромм М. В. Философия и психология адаптивных процессов / М. В. Ромм. – М. ; Воронеж : Изд-во Моск. психолого-социального ин-та : МОДЭК, 2006. – 284 с.
13. Рэдклифф-Браун А. Р. Структура и функция в примитивном обществе : очерки и лекции : пер. с англ. / А. Р. Рэдклифф-Браун. – М. : Восточная литература : РАН, 2001. – 304 с.
14. Сарджвеладзе Н. И. Личность и ее взаимодействие с социальной средой / Н. И. Сарджвеладзе. – Тбилиси : Мецниереба, 1989. – 204 с.
15. Северцов А. С. Теория эволюции / А.С.Северцов. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2005.– 380 с.
16. Урманцев Ю. А. Природа адаптации (системная экспликация) / Ю. А. Урманцев // Вопросы филологии. – 1998. – № 12. – С. 21–35.
17. Фролов С. С. Социология организаций / С. С. Фролов. – М. : Гардарики, 2001. – 384 с.
18. Фромм Э. Бегство от свободы // Фромм Э. Догмат о Христе. – М. : Олимп : АСТ-ЛТД, 1998. – С. 176–414.
19. Шибутани Т. Социальная психология / Т. Шибутани ; пер. с англ. В. Б. Ольшанского. – Ростов н/Д.: Феникс, 1999. – 544 с.

References

1. Berger, V.Y. (1987). Methodological aspects of the study of adaptive phenomena. Questions of the theory of adaptation. (Issue 160). (pp. 13-30). Leningrad: Nauka [in Russian].
2. Volynskaya, L.B. (2008). Human adaptation to socio-cultural environment. Moscow: MAKS Press [in Russian].
3. Giddens, A. (1999). Sociology. Moscow: Editorial URSS [in Russian].
4. Jerry, D. (1999). Large Explanatory Dictionary of Sociology: 2 Issues (N. Marchuk, Trans.). Moscow: Veche: AST, Issue 1 [in Russian].
5. Drikker, A. S. (2009). Evolution of Culture: processing speed and demographic process. Fundamental Problems of cultural studies. Theory and Methodology of modern culturology. (Issue 5). (pp. 133-141). Moscow: The new chronograph, St. Petersburg.: Eidos [in Russian].